

*До разової спеціалізованої вченої ради
в Одеському державному університеті
внутрішніх справ*

ВІДГУК

офіційного опонента – доктора юридичних наук, старшого дослідника Пузирьова Михайла Сергійовича – на дисертацію Висоцького Сергія Олександровича «Кримінально-правова та кримінологічна характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні», подану на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність теми дисертації. Вивчення рукопису дисертаційного дослідження та публікацій здобувача за темою дисертації дає підстави стверджувати, що обраний предмет і тема – кримінально-правова та кримінологічна характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні, – мають актуальний характер як для теорії, так і практики кримінально-правової протидії та запобігання злочинності в частині правовідносин, що досліджуються у цій роботі.

Зазначене обумовлюється тим, що в умовах воєнного стану, запровадженого у зв'язку з військовою (збройною) агресією РФ проти України, військова злочинність – як сукупність кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби – розглядається як одна з істотних загроз національній безпеці. Це пояснюється, по-перше, тим, що такі правопорушення суттєво підривають воєнну безпеку держави та негативно впливають на функціонування низки ключових оборонно-захисних механізмів. По-друге, поширення військової злочинності завдає шкоди авторитету Збройних Сил України та інших військових формувань в очах суспільства, що, у свою чергу, негативно позначається на рівні мотивації та мобілізаційної готовності громадян.

Аналіз статистичних даних щодо динаміки військових кримінальних правопорушень у період дії воєнного стану свідчить про стійку негативну тенденцію їх істотного щорічного зростання: від 3 037 зареєстрованих випадків у 2021 р. до 13 766 у 2022 р., 28 666 у 2023 р. та 93 900 у 2024 р. За сучасних умов у структурі військової злочинності провідне місце займають кримінальні правопорушення, пов'язані з самовільним залишенням військової частини або місця служби (ст. 407 Кримінального кодексу (далі – КК) України), частка яких становить 66 240 випадків, тобто 70,5 % від загальної кількості.

За таких обставин актуалізується потреба у вивченні кримінально-правової та кримінологічної характеристики самовільного залишення військової частини або місця служби та розробленні на цій основі науково обґрунтованих заходів і пропозицій, спрямованих на запобігання його вчиненню в умовах воєнного стану в Україні. Саме таку мету сформульовано в дисертації Висоцького Сергія Олександровича «Кримінально-правова та

кримінологічна характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні».

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані дисертантом, у своїй більшості є обґрунтованими та переконливими.

Автором використано сучасні вітчизняні та зарубіжні наукові джерела, законодавчі й підзаконні нормативно-правові акти України, аналітичні матеріали тощо. Список використаних джерел складає 232 найменування.

Дисертант здійснив своє дослідження, спираючись і на відповідну емпіричну базу, яку становлять: статистичні дані, отримані під час узагальнення реєстраційних показників військових кримінальних правопорушень та Єдиного державного реєстру судових рішень за 2013–2024 рр.; статистичні дані Генеральної прокуратури України «Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування» за 2013–2024 роки; результати вивчення 326 судових справ загальних судів у: Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Київській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях за період з 2022–2024 рр.; анкетування 286 військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань та 67 слідчих ДБР; державна та відомча статистична звітність різних періодів, слідча та судова практика; аналітичні дані ДБР, Генерального прокурора України, Спеціалізованих прокуратур у сфері оборони, Державної судової адміністрації України, Верховного Суду України; інформативна аналітика, яка висвітлена в бюлетенях, оглядах, наказах та інформаційних листах ЗСУ.

Уміле використання широкого спектру сучасних методів наукового пошуку також позитивно вплинуло на ступінь обґрунтованості сформульованих дисертантом висновків і рекомендацій.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій.

Комплексне опрацювання та систематизація відомостей з наукових джерел і норм права у їх генезисному та порівняльно-правовому аспектах дало можливість Висоцькому С. О. сформулювати своє бачення наукової проблеми та розробити власні наукові положення, висновки і рекомендації, що відзначаються достовірністю та характеризуються науковою новизною.

До найбільш вагомих наукових положень дисертації, що характеризуються новизною або її елементами, на думку офіційного опонента, слід віднести такі:

1) *вперше* – за результатами вивчення генези кримінально-правового забезпечення запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в Україні виокремлено його основні періоди; встановлено, що посилення кримінальної відповідальності за СЗЧ, навіть до найсуворішої міри покарання за його вчинення в умовах воєнного стану, кардинально не впливає на зменшення його реєстраційних показників, адже людський фактор до

самозбереження переважає над будь-яким покаранням; доведено, що законодавчі зміни, внесені Законом України № 3902ІХ від 20.08.2024 р., результатом яких стало доповнення ст. 401 КК України частиною п'ятою, не лише закріпили можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 КК України, а й фактично скасували караність за вчинення такою особою вперше кримінального правопорушення передбачених ч. 5 ст. 407 КК України СЗЧ, ставши однією з основних причин до їх стрімкого зростання, загальна 26 зареєстрована кількість яких у 2024 р. склала – 66 240 кримінальних правопорушень та у 4 рази перевищило реєстраційні показники попереднього (2023 – 16515) року; розроблено проект Стратегії запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану, а також низка інших новаційних положень;

2) *удосконалено* – поняття «родовий об'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану», «безпосередній об'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану», «об'єктивна сторона самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану», «самовільне діяння військовослужбовця», «військова частина», «місце військової служби», «самовільне залишення військової частини або місця служби вчинене в умовах воєнного стану», «військовослужбовець», «особистість військовослужбовця, що вчиняє самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні», «латентне вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби» та ряд інших; уявлення про детермінанти, що зумовлюють вчинення СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні; підходи щодо визначення основних напрямів протидії запобігання СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні; на підставі проведеного аналізу зарубіжного досвіду запобігання СЗЧ, встановлено основні напрями удосконалення норм вітчизняного законодавства, що перебувають у прямому взаємозв'язку зі змістом сучасних державних стратегій у сфері запобігання військовим кримінальним правопорушенням в умовах воєнного стану в Україні;

3) *дістали подальшого розвитку* – практичні особливості визначення складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 5 ст. 407 КК України; теоретичні положення про морально-психологічні, соціально-демографічні та кримінально-правові ознаки особистості військовослужбовця, що вчиняє СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні; підходи до розробки й впровадження комплексної системи заходів спрямованих на протидію та запобігання СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено (що підтверджено відповідними актами, довідками, листами) та мають перспективи подальшого використання у: практичній діяльності, науково-дослідній роботі та освітньому процесі.

Апробація матеріалів дисертації. Основні наукові результати дисертації відображено в 8 публікаціях, із них 4 статті – у наукових виданнях, включених МОН України до Переліку наукових фахових видань з юридичних наук, 4 тези доповідей у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій і форумів.

Оцінка змісту дисертації. Автор правильно визначає мету дослідження і відповідно до неї ставить завдання дослідження: з'ясувати стан наукового дослідження самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні та розкрити його методологію; проаналізувати генезу кримінально-правового забезпечення запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в Україні; розкрити об'єктивні ознаки самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану; охарактеризувати суб'єктивні ознаки самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану; з'ясувати стан та динаміку самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні; провести аналіз детермінант самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні; надати характеристику особистості військовослужбовця, що вчиняє самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні; розкрити засоби запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні; надати пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, та практики його застосування спрямованого на запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні.

Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (232 найменування) та додатків.

У *вступі* обґрунтовано вибір теми дослідження, висвітлено ступінь вивчення проблеми і зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів; подано інформацію про апробацію результатів дослідження, публікації здобувача, структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні» присвячений з'ясуванню стану наукового дослідження самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні та розкрити його методологію; аналізу генези кримінально-правового забезпечення запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в Україні.

Так, проведений дисертантом аналіз стану наукового дослідження та його методології засвідчили недостатнє вивчення порушеної проблеми, що виявляється у відсутності комплексних і сучасних монографічних праць, присвячених кримінально-правовій та кримінологічній характеристики самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного

стану в Україні. У зв'язку з чим власне наукове дослідження він розглядає як цілісний комплексний феномен з відповідними закономірностями існування, та розвитку. Й вважає, що вивчення інституту самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану лежить у міждисциплінарному і системному підходах дослідження, у межах наукових пошуків кримінально-правової та кримінологічної науки, що за нашим глибоким переконанням має ґрунтуватися на теоретико-методологічному та діалектичному підходах до порушеної проблеми.

Вивчення генези кримінально-правового забезпечення запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби надало автору можливість виокремити та дослідити його основні періоди, а саме: період зародження кримінально-правового забезпечення запобігання СЗЧ (XI-XVI століття); період становлення кримінально-правового забезпечення запобігання СЗЧ (кінець XIV – початок XVII століття); період законодавчого закріплення та розвитку кримінально-правового забезпечення запобігання СЗЧ (кінець XVII – кінець XX століття); період кримінально-правового забезпечення запобігання СЗЧ незалежної України (з 19912022р.р.); період кримінально-правового забезпечення запобігання СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні (з 24.02.2022 р.).

За результатами проведеного дослідження встановлено, що посилення кримінальної відповідальності за СЗЧ, навіть до найсуворішої міри покарання за його вчинення в умовах воєнного стану, кардинально не впливає на зменшення його реєстраційних показників, адже людський фактор до самозбереження переважає над будь-яким покаранням.

У **розділі 2 «Кримінально-правова характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні»** дисертантом розкрито об'єктивні ознаки самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану; охарактеризовано суб'єктивні ознаки самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану.

Автором у результаті проведеного дослідження об'єктивних ознак СЗЧ, вчиненого в умовах воєнного стану, встановлено, що поняття «проходження військової служби» являється ширшим і охоплює в себе «встановлений порядок несення військової служби», у зв'язку з чим «родовий об'єкт самовільного залишення військової частини або місця служби вчиненого в умовах воєнного стану» запропоновано розуміти, як суспільні відносини, що виникають із встановленого у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, які створені відповідно до законодавства порядку проходження військової служби.

Аргументовано, що з об'єктивної сторони, кримінальне правопорушення передбачене ч. 5 ст. 407 КК України, є тяжким злочином із формальним складом, що являє собою зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання військовослужбовця на встановлений правовими нормами у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, які створені відповідно до законодавства, порядок його перебування у військовій частині або на місці

служби, як складової частини загального порядку проходження військової служби в умовах воєнного стану, що триває понад три доби.

За результатом проведеного дослідження об'єктивної сторони СЗЧ вчиненого в умовах воєнного стану «самовільним діянням військовослужбовця» дисертантом запропоновано вважати дії військовослужбовця вчинені на власний розсуд, без дозволу, наказу командира (начальника) чи законної підстави, що спрямовані на залишення ним військової частини або місця служби чи його бездіяльність, що проявляється у нез'явленні військовослужбовця вчасно на службу без поважних причин.

Дисертант пропонує самовільним вважати залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем військової служби за контрактом, без відповідного дозволу командира (начальника) протягом встановленого службового часу або встановленого наказом командира (начальника) часу, якщо таке залишення не викликане службовою необхідністю чи іншими об'єктивними обставинами, а також нез'явлення його вчасно на службу без поважних причин понад.

У роботі доведено, що СЗЧ, вчинене в умовах воєнного стану (ч. 5 ст. 407 КК України) утворює закінчений склад кримінального правопорушення з моменту самовільного залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби, а також при нез'явлення його вчасно на службу без поважних причин, після спливу трьох діб, що починають свій відлік, у випадку дії самовільного залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби, та у випадку бездіяльності з моменту виникнення у військовослужбовця обов'язку з'явитися на службу в певний час.

Автором запропоновано власне бачення на поняття «самовільне залишення військової частини або місця служби вчинене в умовах воєнного стану» – умисне, протиправне порушення встановленого правовими нормами у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, які створені відповідно до законодавства, порядку перебування військовослужбовців у військовій частині або на місці служби, як складової частини загального порядку проходження військової служби в умовах воєнного стану, що триває понад три доби.

Установлено, що особа яка вчиняє СЗЧ в умовах воєнного стану (ч. 5 ст. 407 КК України), є спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення, що окрім його загальних ознак, передбачених в ч. 1 ст. 18 КК України, має додаткову обов'язкову ознаку – наявність статусу військовослужбовця.

Доведено, що у своїй переважній більшості відомості офіційної статистики не відображають об'єктивну дійсність вчинення СЗЧ в умовах воєнного стану в Україні, через його високу латентність, безпосередньо пов'язаної із закритістю військової системи.

У розділі 3 **«Кримінологічна характеристика та запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні»** дисертантом з'ясовано стан та динаміку самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні; проведено аналіз детермінант самовільного залишення військової

частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні; надано характеристику особистості військовослужбовця, що вчиняє самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні; розкрито засоби запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні.

Так, результати вивчення детермінант самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні дозволили зробити висновок, що оскільки армія будь-якої країни є складовою частиною її суспільства то і детермінанти, які впливають на вчинення кримінальних правопорушень є прямим наслідком тих соціальних протиріч, які притаманні суспільству.

На підставі проведеного системного аналізу соціально-демографічних, морально-психологічних та кримінально-правових ознаках особистості військовослужбовця, який вчиняє самовільне залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану розроблено його кримінологічний портрет.

Доведено, що загальносоціальне запобігання СЗЧ в умовах воєнного стану має бути спрямоване на неухильне дотримання правового статусу військовослужбовців, забезпечення їх і членів їхніх сімей належним рівнем матеріально-побутового забезпечення, якісним харчуванням, медичним обслуговуванням, а також на запобігання проявам нестатутних взаємовідносин між командирами (начальниками), офіцерським, сержантсько-старшинським складом і рядовими військовослужбовцями.

За результатами вивчення спеціально-кримінологічних заходів запобігання СЗЧ в умовах воєнного стану розроблено проект Стратегії запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану.

Під індивідуально-профілактичним запобіганням самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану дисертант пропонує розуміти систему цілеспрямованого дослідження особливостей особистісної сфери військовослужбовця, з урахуванням його психічних, психологічних та інших індивідуальних особливостей і потреб, спрямоване на попереднє виявлення і блокування причин та умов вчинення ним самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану.

Дискусійні положення та зауваження щодо дисертації. Позитивно в цілому оцінюючи зміст рукопису дисертації, слід звернути увагу на наявність у ньому низки дискусійних питань, зокрема:

1. Дисертант визначає предмет дослідження як «кримінально-правова та кримінологічна характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні». Відповідною є і тема його наукової роботи. Водночас, на думку офіційного опонента, і це підтверджено в самій роботі, кримінально-правова характеристика та кримінологічна характеристика – це дві різні, самостійні характеристики, тому і при формулюванні предмета дослідження варто було б виходити з позиції не однини, а множини відповідного явища.

2. У роботі автором запропоновано проект Стратегії запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану із таким змістовим наповненням:

Розділ 1. Аналіз поточного стану справ, тенденції та обґрунтування щодо необхідності розв'язання виявлених проблем.

Розділ 2. Опис проблем, які обумовили прийняття Стратегії.

Розділ 3. Нормативно-правові акти, що діють у відповідній сфері.

Розділ 4. Мета Стратегії, її строки і напрями реалізації

Розділ 5. Порядок реалізації та оцінка виконання Стратегії.

Розділ 6. Очікувані результати реалізації Стратегії.

Розділ 7. Фінансове забезпечення реалізації Стратегії.

Така правотворча ініціатива дисертанта оцінюється офіційним опонентом позитивно. Водночас доцільно було б передбачити самостійний розділ, присвячений або суб'єктам, або інституційному забезпеченню реалізації запропонованої Стратегії.

3. У дисертації автор доходить такого наукового результату: «Проведене дослідження дало можливість виділити основні криміногенні фактори, які сприяють вчиненню самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану, а саме: наявність попереднього досвіду вчинення кримінальних правопорушень або аморальних вчинків; недостатня соціалізація особи та деформовані ціннісні орієнтації; низький рівень правової свідомості; психічні відхилення патологічного характеру, що здатні мати криміногенний вплив (зокрема, окремі психічні аномалії); виховання в соціально несприятливому середовищі, що включає неповні сім'ї, або аморальну чи протиправну поведінку родичів чи батьків; ускладнені життєві обставини, серед яких незадовільні побутові та матеріальні умови, тощо».

Разом із тим, дослідження проведено «в умовах воєнного стану в Україні», що прямо вказано в його темі і предметі. Зважаючи на це, під час публічного захисту дисертації потребує додаткового (поглибленого, зважаючи на воєнні та військові чинники) пояснення наведений вище перелік криміногенних факторів, які сприяють вчиненню самовільного залишення військової частини або місця служби.

4. Серед завдань дослідження автор виділяє «розкрити засоби запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні». Такі заходи розглядаються у єдності загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуально-профілактичного запобігання. Схвально оцінюючи такий підхід, вважаємо, що у загальних висновках до дисертації групу індивідуально-профілактичних заходів запобігання досліджуваному військовому кримінальному правопорушенню варто було б розкрити в більшій мірі, ніж лише надання визначення зазначеному поняттю.

Наведені зауваження носять дискусійний характер, відображають власну наукову позицію офіційного опонента і можуть слугувати підставою для

наукової дискусії під час публічного захисту дисертації. Зазначені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку наукової праці здобувача.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам (повнота викладу дисертації в опублікованих працях; виконання вимог академічної доброчесності).

Основні положення дисертації з належним ступенем повноти були відображені у наукових статтях, підготовлених та опублікованих дисертантом, кількість і якість яких відповідає вимогам щодо публікацій, зарахованих за темою дисертації.

Аналіз тексту дисертації Висоцького С. О. «Кримінально-правова та кримінологічна характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні» свідчить про відсутність порушень автором вимог академічної доброчесності. У роботі наявні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень і відомостей; дотримано вимоги норм законодавства про авторське право; надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності; використано методики дослідження та джерела інформації. У роботі не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикацій чи фальсифікацій.

Викладені в дисертації рекомендації та пропозиції щодо удосконалення механізмів кримінально-правової протидії та запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні є теоретично обґрунтованими та аргументованими.

Тема дисертації є актуальною, сформульовані автором висновки та рекомендації є достатньо аргументованими, характеризуються науковою новизною та мають значення не лише для науки кримінального права і кримінології, а й для правозастосовної практики.

Дисертація написана грамотною юридичною мовою та оформлена відповідно до вимог, що ставляться до такого роду наукових праць.

Дисертація відповідає спеціальності, за якою здійснене дослідження.

ЗАГАЛЬНИЙ ВИСНОВОК:

Дисертація Висоцького Сергія Олександровича «Кримінально-правова та кримінологічна характеристика самовільного залишення військової частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні», подана на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право», є самостійною завершеною науковою працею, містить нові науково обґрунтовані результати проведених досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для юридичної науки, відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261 (зі змінами від 03.04.2019 р. № 283, 19.05.2023 р. № 502 та від 03.05.2024 р. № 507), Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40 (зі змінами від 31.05.2019 р.

№ 759), та пп. 5–9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами від 21.03.2022 р. № 341, 19.05.2023 р. № 502 та від 03.05.2024 р. № 507), а її автор **Висоцький Сергій Олександрович** заслуговує присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

Начальник кафедри правових дисциплін
навчально-наукового інституту роботи з персоналом
Національної академії Національної гвардії України
доктор юридичних наук, старший дослідник,
полковник

Михайло ПУЗИРЬОВ